

Shahid Bahonar
University of Kerman

Investigation and Analysis of Animal Symbols in the Poems of Adib al-Mamalek Farahani

Elena Mirhosseini Vakili,¹ | Maryam Gholamreza Beigi² | Majid Hajizadeh³

1. Department of Persian Language and Literature, Kerman Branch, Islamic Azad University, Kerman, Iran. E-mail: mrs.elena.1364@gmail.com
2. Corresponding author, Department of Persian Language and Literature, Kerman Branch, Islamic Azad University, Kerman, Iran.. E-mail: beigi@iauk.ac.ir
3. Department of Persian Language and Literature, Kerman Branch, Islamic Azad University, Kerman, Iran. E-mail: m.hajizadeh@iauk.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 20 February 2023
Received in revised form 4
April 2023
Accepted 27 April 2023
Published online 24 June 2024

Keywords:

Adib-al-Mamalik Farahani,
symbol,
zoology,
political,
social.

ABSTRACT

Purpose: Similar to global literary traditions, Persian literature frequently features animals as symbolic devices used by poets and writers to articulate their messages. This technique enhances the appeal of the text and facilitates easier comprehension of its themes. Adib al-Mamalek Farahani is notable among poets for his use of animal symbolism to express socio-political ideas. Living during the era of the Constitutional Revolution and Neo-classical Persian literature (Bazgasht-e adabi), he employed these symbols within his works to express societal and political aims. Existing studies on Farahani have predominantly analyzed his critical, humorous, nationalistic, and religious poetry, with a lack of independent studies examining the use of animal symbolism in his socio-political works.

Method and Research: This research is descriptive-analytical, theoretical, and library-based, compiling data from Adib al-Mamalek Farahani's poetry collections and other pertinent resources.

Findings and Conclusions: Adib al-Mamalek Farahani creatively used symbolic animal imagery in his poetry, reflecting on the social and political upheavals of his era. He incorporated contemporary ideas such as unity, lack of meritocracy, nationalism, liberty, activism, opposition to foreign domination, and anti-colonial sentiment, thereby innovating within the realm of symbolic expression.

Cite this article: Mirhosseini Vakili, E, Gholamreza Beigi, M, & Hajizadeh, M. (2024). Investigation and Analysis of Animal Symbols in the Poems of Adib al-Mamalek Farahani. *Journal of Iranian Studies*, 23 (45), 367-387. <http://doi.org/10.22103/JIS.2023.21099.2452>

The Author(s). Mirhosseini Vakili, E, Gholamreza Beigi, M, & Hajizadeh, M. Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/JIS.2023.21099.2452>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

In Persian literature, like other languages, poets and authors, for many reasons, have used animals as symbols to express their objectives. In addition to making the readers more interested, it has made the perception of the themes easier. One of the poets who have used animals as symbols to express his political, social, and national themes is Adib-al-Mamalik Farahani, a poet from the 'Return Period' and constitutional age. The present study aims to demonstrate the way the animal symbols work as a stylistic feature in the political-social poems of Adib-al-Mamalik Farahani.

In this research, an attempt has been made to analyze how the use of zoological symbols in the social-political poems of Adib al-Mamalek Farahani has been; and this research seeks to answer the question of how these symbols have been used in the poems of Adib al-Mamalek Farahani with the mentioned themes? Hoping that the discussions raised in these analyses can open up a little space for itself among other researches that have been done or will be done in the representation of the literary role of zoological symbols in literary works.

Methodology

This research is theoretical in nature and is a library-based topic. The information has been gathered by referring to the Divan of Adib al-Mamalek Farahani and other related sources. The research method is descriptive-analytical. After collecting and categorizing the names and descriptions of animals, a brief description of each is provided, and their use as symbols in the social-political poems of Adib al-Mamalek Farahani is examined.

Discussion

Given that animals have the most cultural symbolism, poets show their attitude, which arises from the society's general agreement on that animal; the symbols used in the Divan of Adib al-Mamalek are used both in positive meanings and values, as well as carrying negative meanings and anti-values. Therefore, Adib al-Mamalek in his poems has used those animal characteristics that have a negative symbolic burden and the highest degree of insult and humiliation to refer to the power of enemies, aliens, colonizers, oppressive rulers, corrupt and incompetent officials. In contrast, he has used desirable characteristics that have a positive symbolic meaning such as power, courage, intelligence, wisdom, freedom, foresight, detachment from the world, etc., to refer to the great, intellectuals, warriors, fighters, oppressed, etc. In other words, with the help of these symbols, he has depicted the unstable situation of his contemporary society when speaking of the leaders and rulers of the country, ministers, judicial authorities, political figures, enemies, traitors, and flatterers, he has used negative symbols such as wolf, owl, crow, vulture, pig, dog, fox, jackal, leopard, etc. It seems that Adib al-Mamalek's goal in using the names and attributes of animals in his poems is to address political and social issues such as oppression, destruction, prosperity, political leaders, etc., and highlight his own desired topics for the audience.

Conclusion

The use of animals in the poems of the poet often had a symbolic aspect and rarely did the animal itself be used in its scientific meaning and concept. New thoughts and ideologies have led poets to dress various animals in new attire. Adib al-Mamalek, considering the social and political events and developments of his time and taking into account new concepts such as unity, injustice, patriotism, freedom, activism, anti-colonialism, etc., has created this innovation in the symbolic images related to animals. Given that animals have the most

cultural symbolism, poets show their attitude, which arises from the society's general agreement on that animal; the symbols used in the Divan of Adib al-Mamalek are used both in positive meanings and values, as well as carrying negative meanings and anti-values. Therefore, Adib al-Mamalek in his poems has used those animal characteristics that have a negative symbolic burden and the highest degree of insult and humiliation to refer to the power of enemies, aliens, colonizers, oppressive rulers, corrupt and incompetent officials. In contrast, he has used desirable characteristics that have a positive symbolic meaning such as power, courage, intelligence, wisdom, freedom, foresight, detachment from the world, etc., to refer to the great, intellectuals, warriors, fighters, oppressed, etc. In other words, with the help of these symbols, he has depicted the unstable situation of his contemporary society when speaking of the leaders and rulers of the country, ministers, judicial authorities, political figures, enemies, traitors, and flatterers, he has used negative symbols such as wolf, owl, crow, vulture, pig, dog, fox, jackal, leopard, etc. It seems that Adib al-Mamalek's goal in using the names and attributes of animals in his poems is to address political and social issues such as oppression, destruction, prosperity, political leaders, etc., and highlight his own desired topics for the audience. In the Divan of Adib al-Mamalek, the most frequent animal symbols are related to the lion, wolf, owl, crow, nightingale, and dog.

بررسی و تحلیل نمادهای جانوری در اشعار ادیب‌الممالک فراهانی

النا میرحسینی وکیلی^۱ | مریم غلامرضاییگی^۲ | مجید حاجی‌زاده^۳۱. دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران رایانامه: mrs.elena.1364@gmail.com۲. نویسنده مسئول، استادیار، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران. رایانامه: beigi@iauk.ac.ir۳. استادیار، بخش زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمان، ایران. رایانامه: m.hajizadeh@iauk.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/ هدف: در ادبیات فارسی، همچون ادبیات سایر زبان‌ها، شاعران و نویسندگان به دلایل بسیاری از جانوران به‌عنوان نماد برای بیان اهداف خویش، بهره‌جسته‌اند که این امر علاوه بر جذاب‌تر نمودن مطالب نزد خواننده، فهم موضوعات را برای آنان آسان‌تر می‌نماید. یکی از شاعرانی که برای بیان مضامین سیاسی-اجتماعی خود از نماد جانوران بهره‌جسته، ادیب‌الممالک فراهانی است. وی به‌عنوان یکی از شاعرانی که در دوره بازگشت و عصر مشروطه می‌زیسته، نمادهای جانوری را جهت بیان اهداف اجتماعی-سیاسی در اشعار خویش آورده است. اغلب پژوهش‌های انجام‌شده در ارتباط با این شاعر به اشعار انتقادی، طنزآمیز، میهنی و مذهبی وی پرداخته است و در ارتباط با چگونگی کاربرد نمادهای جانوری در اشعار اجتماعی-سیاسی ادیب‌الممالک فراهانی تا به حال هیچ‌گونه پژوهش مستقلی صورت نگرفته است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۲/۰۱ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۱/۱۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۰۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۴/۰۴	روش/رویکرد: این پژوهش از نوع نظری و مقوله کتابخانه‌ای است که اطلاعات آن با رجوع به دیوان ادیب‌الممالک فراهانی و سایر منابع مرتبط گردآوری شده است. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی است.
کلیدواژه‌ها: ادیب‌الممالک فراهانی، نماد، جانورشناسی، سیاسی، اجتماعی.	یافته‌ها/نتایج: ادیب‌الممالک با توجه به وقایع و تحولات اجتماعی-سیاسی عصر خویش و با در نظر داشتن مفاهیم نوینی مانند اتحاد، عدم شایسته‌سالاری، وطن‌خواهی، آزادگی، مبارزه‌طلبی، مبارزه با بیگانگان و استعمارستیزی در تصاویر نمادین مربوط به جانوران نوآوری ایجاد کرده است.

استناد: میرحسینی وکیلی، النا؛ غلامرضاییگی، مریم و حاجی‌زاده، مجید (۱۴۰۳). بررسی و تحلیل نمادهای جانوری در اشعار ادیب‌الممالک فراهانی.

مجله مطالعات ایرانی، ۲۳ (۴۵)، ۳۶۷-۳۸۷.

<http://doi.org/10.22103/JIS.2023.21099.2452>

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان

۱. مقدمه

طبیعت، این گستره باشکوه، نشانه قدرت بی‌پایان الهی از ابتدا تا امروز بوده و همواره یکی از خاستگاه‌ها و سرچشمه‌های هنر است. در موسیقی، نقاشی، شعر و بسیاری از آثار مشهور هنرمندان، طبیعت جلوه‌ای خاص داشته و دارد. طبیعت، تقریباً در مرکز نگاه شاعرانه همه شاعران قرار گرفته است؛ اما هریک به طرز خاص خود، به آن می‌نگرند. این افراد، با بهره‌گیری از تخیل، عناصر بلاغی و صناعات ادبی کوشیده‌اند تا با وام‌گیری از طبیعت، عناصر آن و ترکیبات جدیدی که خلق می‌کنند، به مفاهیم مورد نظرشان پردازند. یکی از عناصر طبیعت، جانوران هستند که بیشترین شباهت را به انسان‌ها دارند، پس به این رسالت انتخاب شدند.

شاعران همواره در طول تاریخ از اسامی حیوانات برای تصویرسازی و بیان ملموس افکارشان استفاده کرده‌اند. اسامی حیوانات در اشعار آن‌ها دارای دلالت‌های متنوعی است که اغلب شامل صلح، پیروزی، شکست، خیزش، بیداری و مضامینی این‌چنینی می‌شود.

هر اثر ادبی با هدفی خاص، خلق می‌شود. از این‌رو، هنرمند برای بیان احساسات خود به دنبال الفاظ می‌رود تا با یاری آن‌ها مقصود خویش را بیان نماید؛ اما گاه مقصود به قدری والا و دور از دسترس انسانی است که به راحتی نمی‌توان در قالب شعر گنجانید، لذا شاعر برای بیان مقصود خود از «نماد» سود می‌جوید. «نماد در لغت به معنای نمود، نما و نماینده است. نماد به چیزی یا عملی می‌گویند که هم خودش باشد و هم مظهر مفاهیمی فراتر از وجود عینی خودش» (داد، ۱۳۸۵: ۴۹۹). نماد را در اصطلاح بدین گونه تعریف کرده‌اند: «نماد، سمبل، گونه‌ای از استعاره است، با این تفاوت که در استعاره یک مشبه، مستعارله وجود دارد و با حذفشان مشبه‌به، مستعار منه به‌عنوان استعاره باقی می‌ماند. حال آن‌که در نماد بیش از یک مشبه و گاه مشبه‌های متعدد در میان است که با حذف آن‌ها نماد پدید می‌آید؛ بنابراین نماد از بعد تشبیه و استعاره، سومین مقوله بیانی است که بر روی خط مشابَهت قرارداد» (حمیدیان، ۱۳۸۱: ۱۴۲).

به نظر می‌رسد از وقتی بشر آموخت اگر برخی از نیات و مقاصد مورد نظر خود را با زبان رمزی و سمبولیک بیان کند، تأثیر بیشتری بر مخاطب می‌گذارد، به فکر جاننشینی عناصر یا نشانه‌های دیگری به جای آن‌ها افتاد و از آنجاکه نزدیک‌ترین انواع به انسان در میان موجودات، جانوران بودند «در حکایات رمزی بسیاری، از نظم و نثر و همچنین، در آثار هنری به جا مانده از تمدن انسانی، جانوران، همواره هم به عنوان نمادهای ناخودآگاه جمعی و هم به عنوان قراردادهای اقلیمی و گاه شخصی، نقش‌های متفاوت طبقات و گروه‌های انسانی را به عهده گرفته‌اند و در نقش‌های مجازی خود در آثار هنری و ادبیات بسیاری از کشورها، تثبیت و جاودان شده‌اند، به نحوی که نشانه آن‌ها با مدلول مجازی‌شان یکی شده و سپس در هیئت موتیف بنیادین ترجیعی، به طور مکرر در متون ادبی و هنری تکرار شده‌اند» (سلاجقه، ۲۲: ۱۳۹۰).

از آنجاکه شاعران صاحب سبک و نامدار معاصر در پی خلق شگفتی‌ها و نوآوری‌های هنری در شعر خویش بوده‌اند، با یاری گرفتن از گونه‌های خیال‌ورزی و تصویرسازی و نمادپردازی، کوشش در نوآوری شعر خویش به کمال رسانیده‌اند. برخی از این شاعران با توجه به تصویرهای رمزگونه و نمادین از هر حیوان، پیام شاعرانه خویش را بیان

کرده‌اند. یکی از این شاعران، ادیب‌الممالک فراهانی، شاعر دوره بازگشت و عصر مشروطه است. مظاهر مصفاً به‌اجمال، وی را این‌گونه معرفی می‌نماید: «آن وفادار به سنت‌های ادبی کهن، آن پیکرتراش معانی طنز با ابجد و کلمن، آن قصیده‌سرای توانا، آن محیط بر دانش قدما، آن قلم‌زن جراید مشروطه، آن شاعر قاضی صلحیه، آن هم طراز قآنی و سروش، آن با فاتحان تهران اسلحه بر دوش، آن صاحب هجویه‌های نیشدار.» (مصفا، ۱۳۹۰: ۳).

براساس تعاریفی که مظاهر مصفاً از ادیب‌الممالک ارائه داده است، وی تنها یک شاعر و ادیب معمولی نبود و با توجه به این‌که در خاندان علم و ادب چشم به جهان گشود، افزون بر طبع قوی در شعر، ذهنی مجهز به بسیاری از دانش‌ها داشت. به قول موسوی گرمارودی: «در حوزه زبان با مطالعه شعر ادیب و غور در اشارات ادبی و تلمیحات و تضمین‌های گوناگون به این نکته پی می‌بریم که وی به ادبیات فارسی مسلط بوده و علوم دوران خویش: تاریخ، نجوم و طب را می‌دانسته است. وی به گونه خاقانی و انوری اطلاعات گسترده‌ای از دانش‌های دوران خویش فراگرفت و کوشید تا آن معلومات خود را به انحای مختلف در خلال اشعار خود، به‌ویژه اشعار با مضامین اجتماعی-سیاسی، بیان کند.» (فراهانی، ۱۳۸۴: ۱۳۰).

۱-۱. بیان مسئله

ادیب‌الممالک فراهانی با داشتن اطلاعات گسترده در ارتباط با نمادهای جانوری و کاربرد این نمادها در اشعار اجتماعی-سیاسی خود، به خوبی توانسته است به بیان و انتقال مفاهیم ذهنی خود بپردازد و مضامین نو و تازه بیافریند. این امر سبب شده است که آثار او نه تنها از نظر ادبی و هنری، که از جنبه‌های اجتماعی و سیاسی نیز درخور بررسی و پژوهش باشد.

ادیب‌الممالک از اسامی جانوران مختلف، در تصاویر شعری برای بیان مضامین اجتماعی-سیاسی بهره جسته است. این رویکرد نمادین و رمزگونه، دستمایه‌ای برای بیان احوال درونی، شکایت از روزگار، بیان کاستی‌ها و مشکلات و مبارزه با استبداد حاکم، ترغیب و تشویق به اتحاد و هم‌بستگی، استعمارستیزی و مبارزه با نفوذ بیگانگان، در هجو گروهی از سیاستمداران و افراد دیگر، است. از آنجایی که حیات ادیب‌الممالک فراهانی معاصر با دوره بیداری بود و این دوره نسبتاً کوتاه مستقل، اما تأثیرگذار، حدّ واسط جریان بازگشت ادبی و ادبیات مشروطه قرار داشت، جهان‌بینی بسیاری از شاعران از جمله ادیب‌الممالک با الهام از شرایط زمانی تغییر پیدا کرده بود و این در حالی بود که ظهور عناصر تازه و ورود آن‌ها به زندگی مردم ایران هم‌زمان با انحطاط علوم عقلی کهن اتفاق افتاده بود. بنابراین، با توجه به شرایط موجود آن زمان، یکی از مضامین اصلی شعر ادیب‌الممالک از یک‌سو مذمت سرسپردگان حکومت مستبد زمانه است که تن دادن به خواری و سکوت در برابر ظلم را پذیرفته‌اند و از دیگر سو، ستایش متمرّدانی است که طالب آزادی و انقلاب هستند. شاعر در قالب تصاویر نمادین حیوانات، گروه‌های مردمی را ترسیم کرده است. با توجه به این‌که بسیاری از نمادهای به کار رفته در دیوان ادیب مربوط به مسایل سیاسی-اجتماعی است. ادیب‌الممالک هنگام انتقاد از اوضاع اجتماعی-سیاسی بیشتر از جانوران به صورت نماد و استعاره استفاده می‌کند. در این پژوهش سعی شده است تا به چگونگی کاربرد نمادهای جانوری در اشعار اجتماعی-سیاسی ادیب‌الممالک فراهانی به شیوه‌ای تحلیلی پرداخته شود؛ این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که نحوه کاربرد این نمادها

در اشعار ادیب‌الممالک فراهانی با مضامین یاد شده به چه صورت بوده است؟ به امید این که مباحث مطرح شده در این تحلیل‌ها بتواند در بین پژوهش‌های دیگری که در بازنمایی نقش ادبی نشانه‌های جانوری در آثار ادبی تاکنون انجام شده یا در آینده انجام خواهد شد، جایی هرچند اندک، برای خود باز کند.

۲-۱. پیشینه تحقیق

نیاز شاعران معاصر به نوگرایی، باعث شده توجه آن‌ها به عناصر در طبیعت اطرافشان جلب شود و در این میان جانوران در صدر توجه قرار دارند. فراز و نشیب‌های بسیار سیاسی-اجتماعی در دهه‌های نزدیک به ما، روی کردن به این شیوه شاعری و استفاده کردن نمادین از این عناصر را الزام‌آور ساخته است. رویکرد نمادین شاعران به این جانوران موجب شده است که مضامین مشترک در قالب رفتار جانوران گوناگون ریخته شود. ادیب‌الممالک فراهانی به‌عنوان یکی از شاعرانی که در دوره بازگشت می‌زیسته است، اسامی جانوران را جهت بیان اهداف اجتماعی-سیاسی خویش سروده است. اغلب پژوهش‌های انجام شده در ارتباط با این شاعر عصر مشروطه و دوره بازگشت به جنبه‌های ملی-میهنی، مذهبی، اشعار انتقادی و طنزآمیز وی پرداخته است و در ارتباط با چگونگی کاربرد نمادهای جانوری در شعر ادیب‌الممالک فراهانی تا به حال هیچ‌گونه پژوهش مستقلی صورت نگرفته است. در ادامه به تعدادی از این پژوهش‌ها اشاره شده است:

رسمی (۱۳۸۴)، در تحقیقی با عنوان «نقد روان‌شناختی تصویرپردازی پرندگان در حبسیه‌های فارسی» به این مهم دست یافته که بیشتر استفاده بهار از خیال‌آفرینی پرندگان در زندان‌نامه‌های اوست و این به ارتباط پرندگان با آزادی مربوط می‌شود. یافته‌های پژوهش سلاجقه (۱۳۹۰) با عنوان «جستاری در چگونگی کارکرد نمادهای جانوران در اشعار صائب تبریزی و بیدل دهلوی» نشان می‌دهد بخش مهمی از معانی و مقاصد مورد نظر این دو شاعر به کمک این نمادها در بهترین شکل ممکن بیان شده است، به نحوی که می‌توان گفت این نمادها، توانسته‌اند به طور مکرر جانشین نشانه‌ها یا شخصیت‌های انسانی شوند و نقش آن‌ها را به عهده بگیرند. جهانگیری صفری (۱۳۹۴)، در تحقیقی با عنوان «بررسی نماد در دیوان ناصر خسرو» به این نتیجه دست یافته که خاستگاه نمادهای به کار رفته در دیوان ناصر خسرو، بیشتر عناصر مربوط به طبیعت و جانوران است و نمادهای او از نوع نمادهای انسانی است. جعفری و بخشی پیش‌کناری (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «رویکرد نظامی گنجوی به تمثیل حیوانات از دیدگاه ادبیات تعلیمی» به این نتیجه دست یافتند که شاعر در مخزن‌الاسرار به‌عنوان تمثیل از شخصیت حیوانات بهره جسته و حالات و حرکات آن‌ها بیانگر اصل و رمزهایی است که مقصود شاعر گنجه است و تصویر ارائه شده از حیوانات در مخزن‌الاسرار با تصاویر ارائه شده در سایر متون ادبی ما اندکی متفاوت است. اتحادی (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «ارتباط تصاویر حیوانی باعاطفه، روحیات و باورهای خاقانی» به این نتیجه دست یافته است که یکی از عناصری که در صور خیال قصاید وی کاربرد زیادی دارد، انواع مختلف جانوران است و شاعر با تکیه بر ذوق معنی‌آفرینی خود توانسته درباره برخی حیوانات آشنایی‌زدایی کرده، اوصاف تازه‌ای برای آن‌ها در نظر بگیرد.

۳-۱. روش پژوهش

این پژوهش از نوع نظری و مقوله کتابخانه‌ای است که اطلاعات آن با رجوع به دیوان ادیب‌الممالک فراهانی و سایر منابع مرتبط گردآوری شده است. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی است. به این صورت که پس از جمع‌آوری و دسته‌بندی اسامی و توصیفات جانوران، به شرح مختصری از هریک پرداخته شده و کاربرد آن‌ها به عنوان نماد در اشعار اجتماعی-سیاسی ادیب‌الممالک فراهانی مورد بررسی قرار گرفته است.

۴-۱. یافته‌های پژوهش

کاربرد جانوران در اشعار ادیب غالباً جنبه نمادین داشته است. وی با توجه به وقایع و تحولات اجتماعی-سیاسی عصر خویش و با در نظر داشتن مفاهیم نوینی مانند اتحاد، عدم شایسته‌سالاری، وطن‌خواهی، آزادی، مبارزطلبی، مبارزه با بیگانگان و استعمارستیزی و ... تصاویر نمادین مربوط به جانوران را در دو معنای مثبت و منفی به کار برده است. هدف ادیب‌الممالک از استفاده نمادین نام و صفات جانوران مطرح کردن مسایل سیاسی و اجتماعی از جمله: ستم، ویرانی، آبادانی، رهبران سیاسی و... برجسته کردن موضوع‌های مورد نظر خود برای مخاطب است.

۲. بحث و بررسی

در بخش‌های ذیل به بررسی، تحلیل و ارائه نمادهای به کار رفته در اشعار اجتماعی-سیاسی ادیب‌الممالک، از جمله کاربرد نماد جانوران در ترغیب به اتحاد و هم‌بستگی، انتقاد به عدم شایسته‌سالاری، در مبارزه با دشمنان و بیگانگان، در هجو گروهی از سیاستمداران و افراد دیگر، پرداخته شده است که به شرح زیر است:

۱-۲. کاربرد نمادین جانوران در ترغیب به اتحاد و هم‌بستگی

ادیب‌الممالک، در دوران مشروطه مردم را به تجمع، اتفاق، اتحاد، پایداری، شورای حکومت و تشکیل انجمن‌ها دعوت کرد که ابیات زیر با کاربرد نماد جانوران گویای این مسئله است:

چکامه زیر به مناسبت جنگ روس و ژاپن و غلبه ژاپن و در تهییج ایرانیان و تأسف از عقب‌ماندگی آنان سروده شده است.

ز قطره ماهی پیدا نمی‌شود هرگز محیط باشد کز وی نهنگ خواهد خاست

(فراهانی، ۱۳۸۰: ۴۷۰)

«ماهی مهم‌ترین نماد در افسانه‌های جهان و نماد باروری، زندگی، مرگ و همچنین نمادی فرخنده (خوش‌یمن) است. ماهی در پیوند با الهه مادر، ماه و اقیانوس‌های نخستین است که همه‌چیز از آن‌ها سرچشمه گرفته است» (یاحقی، ۱۳۸۶: ۲۶۴).

در بیت بالا ادیب از نماد ماهی و نهنگ برای بیان مفهوم اتحاد بهره جسته است. در زیر به شرح مختصری از نماد نهنگ براساس فرهنگنامه جانوران در ادب فارسی پرداخته شده است:

«جانوری آبی که در گذشته آن را رئیس جانوران آبی و با تمساح یکی می‌دانستند. نهنگ در شعر فارسی، به عنوان مظهر عظمت و بزرگی آمده است. بعضی از شعرا نیز ماهی بلعنده یونس را نهنگ دانسته‌اند» (عبداللهی، ۱۳۸۱: ۳۲).

با آغاز نهضت مشروطه و ایجاد تحول فکری چنان مسیر فکر و اندیشه ادیب‌الممالک تغییر کرد که از تفکرات پیشین خود دست شست و شعر را برای ترویج آزادی، عدالت و هوشیاری ملت و پیکار با فساد و بیداد به کار برد:

غرض ز انجمن و اجتماع جمع قواست	چراکه قطره چو شد متصل به هم دریاست
اگر مرا و تو را عقل خویش کافی بود	چرا به حکم خداوند امر بر شورااست
بلی چو مورچگان را وفاق دست دهد	به قول شیخ هژبر ژیان اسیر فناست
ولیک باید از روی علم گشتن جمع	که گله گله همی گوسفند هم به چراست
هزارها گله از گوسفند نادان را	برای تفرقه، یک گرگ ناتوان به کفاست

(همان: ۱۰۰۳)

«مور بارها در متون ادبی و دیوان شعرا در معانی مختلف از جمله خردی و کوچکی، کم‌وزنی و سبکی بیش از حد و... و اغلب با صفت دانه‌کش به کار رفته است؛ اما در اسطوره‌های جهان، مورچه نماد تلاش و الگویی برای به حرکت واداشتن افراد تنبل است؛ و در برخی اسطوره‌ها نماد سازندگی است» (کوپر، ۱۳۹۲: ۳۷۵). در شعر ادیب از نماد مور نیز برای بیان مفهوم اتحاد، ثابت‌قدم بودن و تلاش بی‌وقفه استفاده شده است.

در بیت بالا همان‌گونه که مشخص است، شاعر ملت را به اتحاد و تشکیل انجمن دعوت می‌کند و با بیانی از جنس تمثیل، سخن از اتحاد مورچگان و شکست شیر ژیان به زبان آورده است؛ اما لازم به ذکر است که در بیت آخر بر هوشیاری و تدبیر نیز تأکید دارد و بر این باور است که هر اجتماع و انجمنی تأثیرگذار نیست و در این بخش از تمثیل گله گوسفند بهره جسته که «نماد معصومیت، نماد انسان‌های مطیع و رام هم‌چنین، تمثیل انسان‌های غافل و تباهاکار که در مرتع شهوت دنیا می‌چرند، است» (تقوی، ۱۳۷۶: ۹۸). در اینجا قصد دارد بگوید پشت هر حرکتی باید علم و آگاهی باشد و گرنه گله گوسفند هم اجتماع به شمار می‌آید؛ و در این بیت شاعر به سکوت و نادانی گوسفند اشاره دارد.

۲-۲. کاربرد نمادین جانوران در انتقاد به عدم شایسته‌سالاری

عدم شایسته‌سالاری یکی از مضامینی است که ادیب‌الممالک بارها در اشعار مختلف، به صور گوناگون به آن پرداخته است:

بیت زیر اشاره دارد به اوضاع نامساعد مملکتی که شکارگاه جغدان و کرکسان (استعاره از حاکمان پست و حریص) است:

گیرم که جغد و کرکس سازند صید کو فرّه همایی کو پرّ شاهبازی
مرغان

(همان: ۶۳۲)

در آغاز، جهت درک بهتر نمادهای جانوری به کار رفته در بیت بالا، به شرح مختصر هر یک، از جمله جغد، کرکس و باز پرداخته شده است:

بوف، کوف، بوم و جغد، همگی نام یک مرغ شکاری است: «در برخی از سرزمین‌ها، جغد را با نیروهای اهریمنی در پیوند دانسته‌اند. در ادبیات دنیا غالباً جغد یا بوم نماد شومی، ضدا ارزش‌ها و جایگاهش در ویرانه‌هاست.» (زرین‌کوب، ۱۳۵۳: ۱۹۱).

«کرکس پرنده‌ای است که، نماد مرگ است؛ اما از آنجایی که کرکس اجساد و کثافات را تغذیه می‌کند، می‌توان او را عامل بازدارنده نیروهای حیاتی به شمار آورد. در قبایل آفریقایی و آمریکا کرکس نماد باروری و همه وجوه ثروت است. در یونان کرکس پرنده‌ای پیشگو است و یکی از پرندگان متعلق به آپولون است؛ زیرا از روی پرواز کرکس تطهیر می‌کردند.» (عبداللهی، ۱۳۸۱: ۵۴۸).

«باز (شهباز) با ویژگی‌هایی چون تیزبانگ و بلندآشیان، سبک‌سر، ستبرنوک و سهمگین‌چنگال بودن شناخته شده است. در توانایی، سرآمد پرندگان است. در اساطیر ایرانی در افسانه بلندپرواز با خدایان خورشید همراه بوده است. از نشانه‌های وابسته به نماد باز، بستن چشم‌باز، دوری آن از مردارخواری، وفاداری، کلاه‌داری، صدای طبل باز و ... است.» (یا حقی، ۱۳۸۶: ۵۹).

چهره مثبت باز با منفی و زشت ارائه دادن جغد و کرکس برجسته می‌شود. «از نظر مکانی، جایگاه باز بیشتر ساعد پادشاه است. پادشاه نماد خورشید است و به همین جهت، نشانگر گرمی و تداوم زندگی است؛ اما کنش مکانی کرکس و جغد به سبب رنگ سیاه آن حول محور مرگ، سیاهی و تاریکی می‌چرخد.» (تقوی، ۱۳۷۶: ۲۷۹).

بیت زیر درباره واقعه غارت خانه نظام‌العلماء در تبریز در سال ۱۳۱۶ هجری قمری است که وحید دستگردی در یادداشت‌های خویش در این باره نوشته است: «در سال ۱۳۱۶ هجری قمری بر اثر گرانی نان انقلاب بزرگی در تبریز پیدا شده و بسیاری از دکاکین و خانه‌ها، از جمله خانه یکی از علما، به غارت رفته و آن‌گاه تدبیر و رشادت امیرنظام گروسی آتش فتنه را خاموش کرده است. ادیب‌الممالک که خود هم از خطر این انقلاب بی‌سهم نبوده، این قصیده غرا را در مدح امیر منظوم داشته.» (برزآبادی، ۱۳۸۰: ۸۳).

شد به یغما گوهرین قندیل و بلورین قمطر	گشت غارت خلّخی دیبا و صقلابی
ای دریغا کآشیان باز و بنگاه تذرو	ثیاب
	گشت پرشور از نوای جغد و آوای
	غراب

(همان: ۱۶۶)

در این ابیات نیز شاعر از نماد پرندگان بهره جسته است، با این تفاوت که پرنده دیگری به نام تذرو نیز وجود دارد: «تذرو، مرغی صحرائی شبیه به خروس باشد. عطار از خروس به تذرو یاد می‌کند. تذرو در لغت‌نامه دهخدا به مرغی سخت رنگین تعریف شده است و آن را شبیه خروس دانسته‌اند و یا معادل خروس صحرائی است.» (دهخدا، ۱۳۷۲: ۷۳۹).

همان‌گونه که پیش‌تر اشاره شد، جغد در اشعار پارسی همواره معنای منفی خود را حفظ کرده است و در ردیف نمادهای فرودین قرار می‌گیرد. معنای منفی نماد جغد و غراب (کلاغ)، معنای مثبت باز و تذر و برجسته می‌کند و از نظر معنایی نسبت به یکدیگر هم‌پوشانی دارند. «رابطه تمایز میان جغد و باز از نظر کنش مکانی نمایان است. مکان باز در عرش، سلطان و پادشاه است، اما جغد در ویرانه و مکانی پست مسکن می‌گزیند» (یاحقی، ۱۳۸۶: ۱۸۵). در ابیات زیر با مضمون عدم شایسته‌سالاری، تصویری که شاعر از این موضوع ترسیم کرده، تصویر جغدیست که جای هزاران را گرفته و این جغد استعاره از افراد نالایق و بی‌کفایت است که در رأس امور به جای هزاران (افراد لایق و کاردان) قرار گرفته‌اند:

بلبل و گلزار و گل اینجا بیین جزء را همدوش کل اینجا بیین
بدانسان که اندر سمرقند و سغد سپردنند جای هزاران به جغد

(همان: ۷۰۵)

از نماد بلبل که در بیت بالا در مقابل نماد منفی جغد به کار رفته است: «با اسم‌های دیگر مثل مرغ سحر، هزارستان و عندلیب نیز یاد شده است. بلبل پرنده معروف به خوش‌خوانی و تعشق به گل (گل سوری و گل سرخ). برخی تازیان بلبل را همان هزار دانسته‌اند یا شاید مرادشان از بلبل و عندلیب هر پرنده خوش‌نوايي بوده است. شهرت بلبل، که فقط در برقدیم یافت می‌شود، نخست به سبب خوانندگی و آواز دل‌نشین آن بوده است» (قاپلان، ۱۳۷۸: ۱۱). ادیب‌الممالک در بیت زیر ضمن ابراز نارضایتی از اوضاع مملکت در زمان حکومت ظالم‌انۀ محمدعلی‌شاه با زبان شعر از جایگزین شدن خوبی‌ها و زیبایی‌ها با پلیدی‌ها سخن گفته است:

به جای گوهر، سنگ و به جای شکر زهر به جای بلبل، زاغ و به جای کبک، زغن

(همان: ۳۴۰)

مفهوم عدم شایسته‌سالاری بار دیگر در بیت بالا به چشم می‌خورد و این زاغ و زغن (افراد بی‌لیاقت و ناکارآمد) هستند که جایگاه بلبل و کبک (استعاره از افراد شایسته و دل‌سوز) را اشغال نموده‌اند. «در شعر سنت قبائلیه، کبک نماد شکوه و زیبایی است.» (مسکوب، ۱۳۷۱: ۶۵).

مخمس با عنوان ایضاً درباره عدلیه:

نظر نما بنگر صورت هیولا را به‌جای طوطی و طاووس، بین قلول را

(همان: ۴۳۸)

«واژه طوطی معرب واژه‌ی «توتی» پارسی است و معنای آن پرنده سبزرنگ است که به علت خوردن توت به آن توتی می‌گویند. در زبان اردو و نیز به زبان هندی آن را طوطا می‌نامند و شکرشکن، شکرشان، شکرمقال،

شکرین‌مقال، شیرین‌زبان و ... از صفات او هستند. در اشعار شاعران پارسی از طوطی و صفاتش که غالباً آمیخته با صفاتی انسانی‌ست، به نیکی یاد شده است» (خواجه‌نصیر، ۱۳۷۵: ۱۴۶).

همان‌طور که قبلاً اشاره شد، ادیب‌الممالک دیدگاه مثبتی در رابطه با عدلیه و رؤسای آن نداشته است؛ از این‌رو، اشعاری که در این باره سروده، اغلب، هجوآمیز و اعتراض‌گونه هستند. در این بیت شاعر طوطی و طاووس را (که احتمالاً زیبایی آن مورد نظر شاعر بوده) استعاره از افراد لایق و کاردان قرار داده که هیولاها و قلو (مرغی معروف، قاز) استعاره از افراد بی‌صلاحیت و نادان جایگاه آنان را اشغال نموده‌اند.

در بیت زیر شاعر به عدم شایسته‌سالاری در مملکت اشاره کرده است و کبک استعاره از انسان‌های شایسته و کاردانی است که شهبازان (استعاره از انسان‌های بی‌کفایت و خون‌ریز) جای آن‌ها را گرفته‌اند و این بیت از معدود ابیاتی است که ادیب باز را در معنای منفی به کار برده است:

با وجودی که چو طوطی شده محبوس قفس طوق کبک از چه فتادی به گلوی شهباز

(همان: ۸۷۱)

قله قاف را در اسطوره‌ها و متون ادبی. سرزمین دل و سرمنزل سیمرغ جان و حقیقت و راستی مطلق دانسته‌اند که همه سعی سالک صرف رسیدن به آن می‌شود و از جایگاهی درخور برخوردار است. «سیمرغ در تاریخ ادبی ایران به دانایی و آگاهی از رازهای نهان شهره است. سیمرغ با نماد آتش در ادبیات عرفانی، با سلطان و پادشاه پیوند دارد. پیکره عظیم، پرهای متلون، بال‌های فراخ، سایه گسترده، سرکشی و سکونت در کوه قاف از ویژگی‌های این پرنده است» (انجوی، ۱۳۵۱: ۹۲-۱۰۶).

در این بیت قله قاف، سیمرغ، کرکس و کلاغ، استعاره هستند. قله قاف استعاره از سرزمین ایران، سیمرغ استعاره از افراد لایق و کاردان و کلاغ و کرکس استعاره از مدعیان ظالم و بی‌کفایت است. مفهوم کلی بیت این است که سرزمین مادری ما ایران شایسته است به دست افراد باکفایت و دل‌سوز اداره شود نه مدعیان ظالم و بی‌کفایت.

قله قاف جای سیمرغ است آشیان کلاغ و کرکس نیست

(همان: ۵۴۸)

۲-۳. کاربرد نمادین جانوران در مبارزه با دشمنان و بیگانگان

استعمارستیزی و مبارزه با بیگانگان و نکوهش عواملی که دست‌نشانده آن‌ها هستند، از مضامینی است که در شعر ادیب‌الممالک با بسامد بالایی به کار رفته است. مانند نمونه‌های زیر:

ابیات زیر منتخب از شعری‌ست در قالب مثنوی که به خواهش «میرزا احمدخان مدعی‌العموم» (سیاستمدار، نقاش و شاعر دوره قاجار) برای تئاتر «جمشید جم» و خطاب به جمشید شاه سروده شده است و مفهوم کلی بیت، کنایه از پاک‌سازی میهن از دشمنان و بدخواهان است:

همایون بادت ای شاهنشاه این جشن درخت باد سبز و خرّم و گشن
ز گله گرگ رانیم از چمن بوم چنان نازیم بر یونان و بر روم
که از بیم سپهداران ایران نم‌اند بوم جز در کاخ ویران

(همان: ۵۱۸)

در ابیات ذیل که شاعر به مناسبت شروع امتحان در مدرسه همت سروده است، از نماد زاغ و زغن بهره جسته که: «صفات باطنی کلاغ در ادب فارسی بیش از سایر حیوانات است. او را به صفاتی چون سیاهی، بدشگونی، بدصدایی، دزدی، حرص، بدخبری، مرده‌خواری، سماجت، حيله‌گری، نادانی، تیزی و خیرچینی متصف ساخته‌اند.» (عبداللهی، ۱۳۸۱: ۶۳). در ارتباط با زغن آمده: «زغن، غلیوچ، زاغ گوشت‌ربای، مرغ گوشت‌ربای که به عربی به آن غداف گویند. پرنده‌ای است از راسته شکاریان روزانه از دسته بازها، متوسط القامه است و بسیار متهور، چابک، تندحمله، قوی و خون‌خوار است.» (معین، ۱۳۶۰: ۸۳۰).

در بیت زیر، زاغ و زغن نماد بیگانگان و حکمرانانی است که وابسته به جیفه دنیا هستند و چنگال خود را به خون ضعفا آلوده‌اند. مفهوم کلی بیت، کنایه از واگذاری مملکت به بیگانگان است:

ای سپرده هزاردستانت خانه و آشیان به زاغ و زغن

(همان: ۳۵۰)

ادیب‌الممالک در به کار بردن نام حیوانات ذیل، از جمله خوک، به نجس و حرام بودن آن نظر داشته و در شعر وی، رمزی از شرّی، نحسی و ناپاکی است. خوک نمادی برای: «آرزوهای ناپاک، تغییر ماهیت از مرتبه‌ای برتر به فروتر و نیز فروافتادن در ورطه تباهی و نیز نشانه پرخوری، تنبلی و شهوت است» (زرین‌کوب، ۱۳۵۳: ۳۷۲). بیت زیر منتخب از قصیده‌ای است که شاعر هم‌زمان با به توپ بستن بارگاه امام هشتم توسط روس‌ها سرود و خوک در بیت زیر استعاره از دشمنان بدنهاد و پلید است:

خوک، خوک است ار بنوشد شیر از پستان شیر جغد، جغد است ار شود پرورده در ظلّ هما

(همان: ۳۹)

بیت زیر منتخب از دیباچه سال سوم نشریه ادب در تهران به تاریخ ۲۷ رجب ۱۳۲۱ می‌باشد و ادیب از این باور عامیانه در جهت بیان افکار انقلابی خود بهره می‌گیرد و جغد را نمادی از دشمن می‌داند؛ زیرا بوم مثل دشمن در شب فعالیت می‌کند و شبیخون می‌زند. دشمنی که ادعای صلح و دوستی و برادری دارد، اما جز ویرانی چیزی بر جای نمی‌گذارد. در آغاز خطاب به یگانه پدیدآور هست و بود، چنین می‌گوید:

به نام پدیدآور هست و بود که این جامه را بافت بی تار و پود
برافروخت در شام یلدا چراغ صف باغ پرداخت از بوم و زاغ

(همان: ۶۵۳)

در بیت بعد نماد سگ مشاهده می‌شود که در شعر ادیب‌الممالک بیشتر در وجهه منفی به کار رفته و استعاره از انسان‌های پست و زبون، خائن، عمال و دست‌نشانده‌های بیگانگان، چاپلوسان و افراد پست و زبونی‌ست که برای یک تکه استخوان خود را تبدیل به سگ می‌کنند.

استعمارستیزی از جمله مضامین پرتکرار و با اهمیت سروده‌های سیاسی ادیب‌الممالک است. شیر از جانوران دو وجهی است که گاه نماد ویژگی‌ها و صفات مثبت از جمله شجاعت، قدرت، عدالت و ... قرار گرفته و گاه نماد پلیدی‌ها و صفات اهریمنی. در مورد نماد پیل (فیل) گفته شده: «فیل حیوان بومی ساکن هند است و مردم هند این حیوان را اهلی کرده‌اند و از آن برای حمل بار، سواری و شکار استفاده می‌کنند. در گلستان، فیل مظهر پلیدی و مردار دانسته شده است. فیل در ادبیات فارسی نماد زشتی و حرص دانسته شده است» (تقوی، ۱۳۷۶: ۷۴).

بیت زیر در همین ارتباط به معاهده ۱۹۰۷ اشاره دارد و منظور از شیر ژیان و پیل دشمنان قوی است:

نترسیم از پیل و شیر ژیان بتازیم در تخت‌گاه کیان
که پیلان فتادند یک‌سر ز کار شدستند شیران سگان را شکار

(همان: ۷۰۴)

بیت زیر در ارتباط با تجاوزات همسایگان در جنوب و شمال سروده شده است:

چو شیر ژیان خسته شد روزگار سگ گله را کرد خواهد شکار

(همان: ۷۰۶)

بیت زیر با مضمون سیاسی-اجتماعی بیانگر نارضایتی شاعر از واگذاری ایران به دست متجاوز بیگانگان است در و بام مجاز (جزء به کل) منظور از تو، همان ایران است که از آن همسایه یعنی بیگانگان شده و «سگ در فرهنگ ما نماد پستی، خواری، دنباله‌روی کورکورانه، درندگی و نجسی است» (تقوی، ۱۳۷۶: ۱۱۴).

در بیت بالا، سگان استعاره از بیگانگان و شیران نر استعاره از دولت‌مردان و مبارزان ایرانی و ترکیب دایه کرد، یعنی دولت‌مردان محتاج و زیردست بیگانگان شدند و بیگانگان صاحب‌اختیار آن‌ها.

در و بام تو زان همسایه کرد سگان را به شیران نر دایه کرد

(همان: ۷۱۴)

در بیت زیر، بره که نماد معصومیت و مظلومیت است، استعاره از وطن و خرس که «تمثیل حیوانی بزرگ و حریص، احمقان و گاه دنیاپرستان است» (خیریه، ۱۳۸۴: ۷۹). استعاره از بیگانگان است که مملکت را به تاراج بردند:

چون بره بیچاره به چوپانش نپیوست از بیم به صحرا در، نه خفت و نه بنشست
خرسی به شکار آمد و بازوش فرو بست با ناخن و دندان ستخوانش همه بشکست
شد بره ما طعمه آن خرس زبردست افسوس از آن بره نوزاده مست

(همان: ۴۳۴)

در بیت زیر که با مضمون مبارزه با استعمار بیگانگان سروده شده است، ادیب ضمن بیان بیداد دول خارجی نسبت به ایران و ایرانی، با شغال نامیدن بیگانگان از ایشان ابراز تنفر و انزجار می‌نماید. «این کلمه را ترکان نیز از فارسی

گرفته‌اند و «چغبال» نامند. ظاهراً اصل آن شوعال عبری است و شوعال در عبری به معنی روباه است. پستانداری است از تیره سگان که جزء دسته گوشت‌خواران است. در ادبیات ما نماد پستی، خواری، بی‌ارزشی، زشتی، خودخواهی، درندگی و حيله‌گری است» (معین، ۶۷۲: ۱۳۶۰).

بیت زیر منتخب از شعری در قالب مثنوی و در بحر متقارب است که در رابطه با تجاوزات روس و انگلیس به ایران است و شیر استعاره از مبارزان و جنگاوران دلیر ایرانی و شغالان استعاره از بیگانگان است:

چو بیشه تهی ماند از نره‌شیر شغالان درآیند در وی دلیر

(همان: ۷۰۳)

بیت زیر به نابه‌سامانی اوضاع مملکت و هم‌دستی مزدوران و خائنان وطنی با بیگانگان اشاره دارد و شیر و پلنگ استعاره از دشمن است.

شیر جانوری است با وجه‌ای دوگانه که گاه صفات ستوده‌ای دارد و در بین جانوران از نمادهای «صولت و قدرت» است و گاه نشان درندگی و اهریمنی را با خود دارد. «پلنگ حیوان رمزآمیزی است و این خصوصیت با زندگی منزوی و تنهایی او تشدید می‌شود. او در تمدن‌های گوناگون، مفاهیمی چون درنده‌خویی، بی‌پروایی، تهور، سرعت، دورویی، و قدرت جنسی را به خود اختصاص داده است و بنا به این‌که خال‌های روی بدن او به چشم شباهت دارند، به نگهبان بزرگ معروف شده است» (کوپر، ۱۳۹۲: ۸۵).

مهر و قهر و صلح و جنگ اینجا یکی است شیر و نخجیر و پلنگ اینجا یکی است

(همان: ۶۹۸)

در بیت دیگری شاعر از سران مملکت که آن‌ها را شبان خطاب می‌کند، عاجزانه می‌خواهد گله را که استعاره از مملکت و مردم است، به دست بیگانگان گرگ‌صفت نسیارند. در نمادپردازی «گرگ» در آثار ادبی، به طور معمول نماد گرگ در خدمت القای مفاهیم منفی قرار گرفته است. «با نگاهی به کهن‌الگوی گرگ در ادب عرفی و حتی ادب دینی (اوستا) و برخی از قصه‌های عامه و افسانه‌های فارسی دریافت می‌شود، این است که گرگ مظهر بی‌رحمی، آز، شرارت و موجودی اهریمنی است و بعضی اوقات در برابر گوسفند و بره قرار می‌گیرد» (عبداللهی، ۱۳۸۱: ۹۰۹).

خدا را ای شبان دشت ایمن مهل در گله ماند گرگ و ایمن

(همان: ۵۱۵)

۲-۴. کاربرد نمادین جانوران در جهت هجو سیاستمداران و افراد دیگر

افرادی که در اشعار اجتماعی-سیاسی ادیب با نماد جانوران مورد هجو قرار گرفته‌اند: سیاستمداران، وزراء، قضات عدلیه و یکی از اطبا (باباطیب خلخالی) هستند.

در بیت زیر، ادیب‌الممالک از نماد جوجه‌تیغی و کرگدن برای هجو بهره‌جسته است:

مثنوی خطاب به مجیرالسلطنه و در هجو سعدالملک:

هست رویش همچو چرم کرگدن جوجه‌تیغی پیش او نازک بدن

(همان: ۶۴۱)

در بیت بالا شاعر ظاهر زشت و ناموزون سعدالملک را به کرگدن تشبیه می‌کند. در اغلب اشعار پارسی، کرگدن مشبه به زمختی، نازیبایی و سطبری است. در شعر ادیب نیز کرگدن در همین معنا و مفهوم و در جهت شیکوه و هجو به کار رفته است و به جوجه تیغی تشبیه نموده است. بارزترین ویژگی و خصلت جوجه تیغی، تیغ‌های بدنش است و در ادبیات گاه کنایه از زبان تند و تیز و گاه در تشبیه پوست سخت و آسیب‌زننده به دیگران به کار برده شده است. ادیب حتی با لحن اغراق‌آمیزی جوجه تیغی را در مقابل سعدالملک نرم بدن دانسته است.

مثنوی‌ای در هجو میرزا باباطیب خلخالی از ادیب در دست است که در آن شاعر از نماد بوزینه جهت هجو و توصیف زشت‌رو بودن باباطیب خلخالی بهره جسته است:

طیبی ز خلخال آمد به ری	کمر بسته و زرد رخ همچو نی
سر و پوز او همچو بوزینه بود	زنخدانش آویزه سینه بود

(همان: ۵۸۶)

چلپاسه (سوسمار) در اشعار ادیب‌الممالک حضور چشم‌گیری ندارد، تنها در یک مورد آن‌هم زمانی که شاعر برای چندمین مرتبه، به هجو یکی از منفورترین شخصیت‌های سیاسی (سعدالملک) پرداخته است:

ای مجیر السلطنه از سعدالملک	دفتری دارم زیر تا پا گله
می‌شناسم من تو را بر این گروه	سید و قوم و رئیس سلسله
لیک سعدالملک در این دوده	تلخ چون در بر گندم کاکله
هست	این یکی فرض است و آن یک ناقله
دزدی و کلاشی اندر مذهبش	آن‌که در ترکی بود که تنلکه
بر تن او پوست چون چلپاسه شد	

دلیل کاربرد چلپاسه برای هجو سعدالملک می‌تواند در نظر گرفتن صفت بی‌رحمی این جانور باشد: «بی‌شفقتی سوسمار (چلپاسه) معروف است، چنان‌که او بچه‌های خود را می‌خورد؛ بدین‌گونه که چون تخم می‌گذارد، از تخم خود نگه‌داری می‌کند، اما چون بچه از تخم درآمد، پندارد که آن موجودات قصد تخم‌های او را دارند، پس می‌جهد، می‌کشد و می‌خورد» (خیریه، ۱۳۸۴: ۷۳۷).

ابیات زیر در هجو «صنیع‌الممالک» سروده شده که شاعر ظاهر او را با در نظر داشتن ویژگی و شاخصه‌های چارپایان مختلف توصیف نموده و گردن وی را از فرط درازی به زرافه تشبیه کرده است:

صنیع‌الممالک بُود طرفه نقشی	که هر بنده را واجب است احترامش
سرونش چو گاو و سریش چو استر	چو زرافه گردن چو اشتر سنامش

(همان: ۸۸۰)

در بیت زیر که در مذمت اختلاسگران است، شاعر به اوضاع نابسامان مملکت و غارت دزدان اشاره کرده و شیران تیغ‌باز استعاره از اختلاسگران است:

بشنو حکایتی که درین روزگار نیک افتاد اتفاق در این بوم و سرزمین
دزدان چند، خیره و عیار و راهزن شومان چند، گمره و طرار و ره‌نشین
مازان مُهره‌باز و تماسیح رزم‌ساز شیران تیغ‌باز و عفاریت خشمگین

(همان: ۳۲۶)

یکی از بارزترین کاربردهای ادبی نماد گرگ در شعر ادیب‌الممالک فراهانی، تشبیه سیاستمداران و حاکمان جامعه به گرگ است که اغلب با ویژگی‌هایی از جمله وحشی‌گری، خون‌خواری، بی‌رحمی، آز و... آن‌ها را معرفی نموده است:

ای نسیم فضل حق این مردگان را زنده فرما ای سموم قهر یزدان این وزیران را بمیران
کاین وزیران پیش ما گرگند و پیش دشمنان سگ بر اجانب تاج بخشانند و ز ما باج‌گیران

(همان: ۶۱۰)

بیت زیر را ادیب‌الممالک در هجو وزیر عدلیه وقت سروده که می‌گوید:

وزارت تو همی گفت عدل را بدرود به لب کجا رمه ماند چو گرگ شد چوپان

(همان: ۸۹۲)

در بیت بالا، شاعر می‌گوید ای وزیر عدلیه، وزارت تو بویی از عدل نبرده و مملکت به‌سان گله‌ای است که با وجود حاکم و چوپان گرگ‌صفتی چون تو، سرانجامش تباهی است. ادیب‌الممالک صبح سه‌شنبه ۲ ذی‌الحجه الحرام ۱۳۳۰، به وزرای عظام در حاشیه تظلم‌نامه رعایای فراهان و ملاکین عراق نوشت:

ای وزرای عظام، ای که درین ملک بر رمه عدل کردگار شبانید
گله شما را سپرده صاحب اغنام تا به چراگاه عافیت بچرانید
همتی آرید و گوسفند خدا را از کف گرگان خیره‌سر برهانید

(همان: ۸۶۱)

گرگان خیره‌سر در بیت بالا استعاره از زمین‌خواران حریص است و در حمایت از رعایای فراهان و ملاکین عراق نوشته شده است.

مفرمای بر سفله کار بزرگ مده گله روستا را به گرگ

(همان: ۷۱۵)

بیت بالا اشاره به ناکارآمدی و بی‌لیاقتی سردمداران است و گرگ استعاره از این افراد است که درنده‌خو و وحشی هستند و مردم را با ظلم و زور از بین می‌برند.

با گرگ باشد بلکه چوپان با دزد دوست شد به سرا حارس

(همان: ۸۷۹)

در بیت بالا چوپان، استعاره از رهبران و سران مملکت است که به گرگ (استعاره از بیگانگان) دست یاری داده‌اند؛ و این گرگ صفت بودن بیگانگان به حریص بودن آن‌ها اشاره دارد. در ابیات دیگری که به تاریخ لیلۀ سه‌شنبه شهر شوال ۱۳۳۰ سروده شده، شاعر باز هم به وزرا تاخته است و حتی آرزوی مرگ آن‌ها را می‌کند و آن‌ها را به سگانی تشبیه نموده که با چاپلوسی و خواری دنباله‌روی اهداف بیگانگان هستند:

ای نسیم فضل حق این مردگان را زنده فرما
ای سموم قهر یزدان این وزیران را بمیران
کاین وزیران پیش ما گرگند و پیش دشمنان
بر اجانب تاج بخشانند و از ما باج‌گیران
سگ
(همان: ۶۱۰)

ادیب‌الممالک کوشیده است تا دریافت خود از مسایل سیاسی-اجتماعی را گاه به صورت نمادین در اشعارش انعکاس دهد. جامعه‌ای که علی‌رغم نابه‌سامانی‌های موجود، سکوت پیشه کرده و همچون سگی برای تکه استخوانی دم می‌جنباند. سگ در برخی از ابیات از جمله در بیت زیر، نشانه سرسپردگان و اذنانب حاکمیت است، چراکه ارباب با تکه استخوانی یا ته‌مانده غذای خویش آن‌ها را مطیع و فرمان‌بر خود کرده است:

گرت شیر رخت از بدن برکند از آن به که سگ چاپلوسی کند

(همان: ۶۸۸)

شیر، در بیت بالا در وجهه منفی به کار رفته و استعاره از بیگانگانیست که آشکارا با مملکت و ملت ایران دشمنی می‌ورزند و سگ استعاره از دست‌نشانده‌های این بیگانگان است، همان خائنانی که در جهت اهداف دشمن قدم برمی‌دارند و با چاپلوسی دشمن به هم‌وطن خود از پشت خنجر می‌زنند. بیت زیر را شاعر در نکوهش مستشار عدلیه نگاشته است و در این بیت وزیر را به سگ تشبیه کرده است که نشان از نارضایتی شاعر از اوضاع زمانه خویش و به‌ویژه از وزرای مملکت و سران عدلیه دارد:

خبر از وزیر جستم که نبود در رکابت تو که سگ نبرده بودی به چه کار رفته بودی

(همان: ۹۱۴)

در جای دیگر شاعر می‌گوید: اگر سگ گله که استعاره از دولت‌مردان و مسئولین مملکت است، با گرگ که استعاره از بیگانگان است،

اگر سگ گله با گرگ عقد صحبت بست برانش از گله و پوست برکن از تن زود
وگرنه گله به تاراج گرگ خواهد رفت که دزد خانه‌خدا شد چو پاسبان آسود

(همان: ۸۴۰)

در بیت بالا که اشاره به نالایقی حاکمان و واگذاری مملکت به بیگانگان را دارد، گرگ استعاره از بیگانگان و دشمنان و گله استعاره از وطن است. بیت زیر با محتوای کاملاً سیاسی در هجو عوامل خودفروخته و خودباخته به‌اصطلاح وطنی است که با بیگانگان و استعمارگران هم‌دست و همراه هستند.

مهانسان که و کهتران همه دشمن خون یکدیگرند

مہترنند
بزرگان آن بوم ویران همه

هواخواه گرگند و یار رمه

(همان: ۷۰۴)

در بیت زیر راعی استعاره از حاکمان و مزدورانی است که گله (استعاره از وطن) را تسلیم گرگ (استعاره از بیگانگان) کردند.

راعی ما گله ما را به دست گرگ داد

ساقی ما باده ما را به سم دارد مشوب

(همان: ۵۳۸)

۳. نتیجه‌گیری

کاربرد جانوران در اشعار ادیب غالباً جنبه نمادین داشته و به‌ندرت جانور در معنا و مفهوم علمی خود به کار رفته است. اندیشه‌ها و ایدئولوژی‌های جدید سبب شده است تا شاعران کسوتی نو بر پیکره جانوران مختلف بپوشند. ادیب‌الممالک نیز با توجه به وقایع و تحولات اجتماعی-سیاسی عصر خویش و با در نظر داشتن مفاهیم نوبی مانند اتحاد، عدم شایسته‌سالاری، وطن‌خواهی، آزادی، مبارزه‌طلبی، مبارزه با بیگانگان و استعمارستیزی و ... این نوآوری را در تصاویر نمادین مربوط به جانوران ایجاد کرده است.

با توجه به این‌که حیوانات دارای بیشترین نماد فرهنگی می‌باشند، ادیب نگرش خود را که برخاسته از توافق همگانی جامعه نسبت به آن حیوان است، نشان می‌دهد؛ نمادهای به کار رفته در دیوان ادیب‌الممالک هم در مفهوم مثبت و ارزش‌ها به کار رفته‌اند، هم بار معنایی منفی و ضدارزش‌ها را دارند. از این رو، ادیب‌الممالک در اشعار خویش، آن دسته از ویژگی‌های حیوانی که دارای بار معنایی منفی بوده و بیشترین درجه اهانت و توهین را داراست، برای اشاره به نیروی دشمن، بیگانگان، استعمارگران، حاکمان ظالم، مسئولان فاسد و فاقد صلاحیت استفاده نموده است. در مقابل از ویژگی‌های مطلوب که دارای بار معنایی مثبت است، نظیر قدرت، شجاعت، زیرکی، خردمندی، آزادی، دوران‌دیشی، وارستگی از دنیا و ... برای اشاره به بزرگان، اندیشمندان، سلحشوران و مبارزان، مظلومان و ... بهره جسته است. به عبارت دیگر، او با کمک این نمادها وضعیت نابه‌سامان جامعه عصر خویش را نشان داده است. هنگامی که از رهبران و حاکمان مملکت، وزرا، سران عدلیه، شخصیت‌های منفور سیاسی، بیگانگان، دشمنان، خائنان و چاپلوسان سخن می‌گوید، از نمادهای منفی چون گرگ، جغد، زاغ، زغن، خوک، سگ، کرکس، شغال، پلنگ و ... استفاده کرده است.

به نظر می‌رسد هدف ادیب‌الممالک از کاربرد نام و صفات جانوران در اشعار خویش، مطرح کردن مسایل سیاسی و اجتماعی از جمله: ستم، ویرانی، آبادانی، رهبران سیاسی و... برجسته کردن موضوع‌های مورد نظر خود برای

مخاطب است. در دیوان ادیب‌الممالک بیشترین بسامد نمادهای جانوری مربوط به نماد شیر، گرگ، جغد، زاغ، بلبل و سگ است.

منابع

- اتحادی، حسین. (۱۴۰۰). ارتباط تصاویر حیوانی با عاطفه، روحیات و باورهای خاقانی. پژوهشنامه ادب غنایی دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال ۱۹، شماره ۳۶، بهار و تابستان ۱۴۰۰، صص ۹-۲۸.
- انجوی شیرازی، میرجمال‌الدین حسین بن فخرالدین، (۱۳۵۱). فرهنگ جهانگیری. مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد.
- پوردادود، ابراهیم (۱۳۸۰). فرهنگ ایران باستان. چاپ دوم. تهران: اساطیر.
- تقوی، محمد، (۱۳۷۶). بررسی حکایت‌های حیوانات تا قرن دهم در ادب فارسی. تهران: انتشارات روزنه.
- جعفری، ناهید و بخشی پیش‌کناری، زهرا (۱۳۹۶). رویکرد نظامی گنجوی به تمثیل حیوانات از دیدگاه ادبیات تعلیمی. پژوهشنامه ادبیات تعلیمی، سال نهم، شماره سی و سوم، بهار ۱۳۹۶، صص ۱۲۱-۱۴۴.
- حمیدیان، سعید. (۱۳۸۱). داستان دگردیسی. چاپ اول، تهران: انتشارات نیلوفر.
- خیریه، بهروز، (۱۳۸۴). نقش حیوانات در داستان‌های مثنوی. چاپ اول، تهران: فرهنگ مکتوب.
- داد، سیما. (۱۳۸۵). فرهنگ اصطلاحات ادبی. چاپ سوم، تهران: مروارید.
- دهخدا، علی‌اکبر، (۱۳۷۲). لغت‌نامه، چاپ اول، انتشارات دانشگاه تهران.
- رسمی، سکینه (۱۳۸۴). نقد روانشناختی تصویرپردازی پرندگان در حبسیه‌های فارسی. نشریه زبان و ادب فارسی، پاییز ۱۳۸۴، شماره ۱۹۶، صص ۸۵-۱۰۲.
- زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۵۳). با کاروان حله، تهران: جاویدان.
- سلاجقه، پروین (۱۳۹۰). جستاری در چگونگی کارکرد نمادهای جانوران در اشعار صائب تبریزی و بیدل دهلوی. نشریه پژوهش زبان و ادبیات فارسی، تابستان ۱۳۹۰، شماره ۲۱، صص: ۱۲۱-۱۴۰.
- صفایی، علی و آلیانی، رقیه، (۱۳۹۶). بازنشانه‌شناسی نماد حیوانی باز در غزلیات شمس. پژوهش‌های ادب عرفانی، شماره ۳۲، صص ۱-۳۶.
- صفری، جهانگیر و عبدوند، ابراهیم (۱۳۹۴). بررسی نماد در دیوان ناصرخسرو. مجله علوم ادبی، سال ۴، شماره ۶، بهار و تابستان ۱۳۹۴.
- طوسی، خواجه‌نصیرالدین. (۱۳۷۵). اخلاق ناصری. چاپ هشتم. تهران: انتشارات علمیة اسلامیة.
- عبداللهی، منیژه (۱۳۸۱). فرهنگنامه جانوران در ادب پارسی. ج ۲. تهران: پژوهنده.
- فراهانی، محمد صادق (۱۳۸۰). دیوان کامل ادیب‌الممالک فراهانی. تصحیح مجتبی برزآبادی، تهران: فردوس.
- فراهانی، محمد صادق، (۱۳۸۴). زندگی و شعر ادیب‌الممالک فراهانی. به تصحیح و تنقیح علی موسوی گرمارودی، تهران: قدیانی.
- قاپلان، محمد، (۱۳۷۸). بلبل. دانشنامه جهان اسلام شماره ۳ صص ۷۳۱ تا ۷۳۸.
- کزازی، میر جلال‌الدین، (۱۳۸۵). نامه باستان. چاپ اول. تهران: سمت.
- کوپر، جی سی. (۱۳۹۲). فرهنگ نگاره‌های آیینی. ترجمه رقیه بهزادی چاپ اول. تهران: علمی.
- مسکوب، شاهرخ. (۱۳۷۱). چند گفتار در فرهنگ ایران. چاپ اول. تهران: انتشارات چشم و چراغ.

مصفا، مظاهر؛ و سعادت، عباس. (۱۳۹۰). جایگاه وطن، آزادی، قانون و دانش در شعر ادیب. تحقیقات تعلیمی و غنای زبان و ادب فارسی. شماره ۸. صص ۲۰۷-۲۳۲.

معین، محمد، (۱۳۶۰). فرهنگ فارسی معین. تهران: انتشارات امیر.

یاحقی، محمدجعفر، (۱۳۸۶). فرهنگ اساطیر و داستان‌واره‌ها در ادبیات فارسی. تهران: فرهنگ معاصر.

REFERENCES

- Hamidi an, S. (2003), *The Story of Metamorphosis*, 1th edition, Tehran: Niloufar publication.
- Dad, S. (2007), *Dictionary of Literary Terms*, 3rd edition, Tehran: Morvarid.
- Etemadi, H. (2021), *The Relationship of Animal Pictures to Emotion, Khaghani's Moods and Beliefs, Journal of Lyrical Literature Researches of The University of Sistan and Baluchistan*, Year 19, No. 36, Spring and Summer of 2021, Pp 9-28.
- Jafari, N. & Bakhshi Passionary, Z. (2018), *The Approach of Nezami Ganjavi on Animal Allegory in the Point of View of Didactic Literature, The Journal of Didactic Literature*, year 9, No. 33, spring 2017, Pp 121-144.
- Salajeghe, P. (2011), *An Inquiry on the Performance of Animal Symbols in Seb Tabrizi and Bidel Dehlavi Poems, The Journal of Language and Persian Literature*, summer 2011, No. 21, Pp: 121-140.
- Rasmi, S. (2005), *Psychological Criticism of Birds' Image Processing in Persian Imprisonment, The Journal of Language and Persian Literature*, autumn 2005, No 196, Pp: 85-102.
- Safari, J. & Abdovand, E. (2015), *Investigating Symbol in Nser Khodro Divan, Literature Science Journal*, Year 4, No. 6, spring and summer 2015.
- Safaei, A & Aliani, R. (2017), *Research on Mystical Literature, Semiotic Analysis of The Animal Symbol of Hawk in Ghazali Ayat of Shams*, No. 32, Pp 1-36.
- Africanisms. (2001), *Complete Divan of Adib Al-Mamalek Farahani, Revised by Mojtaba Barzabadi*, Tehran: Ferdows.
- Africanisms.(2005), *Life and Poems of Adib Al-Mamalek Farahani, Mohammad Sadegh, Revised and Rectified by Ali Mousavi Garmaroudi*, Tehran: Ghadyani.
- Moein, M, (1981), *Persian Dictionary of Moein*, Tehran: Amir Kabir Publication.
- Anjoushirazi, M. (1972), *Jahangiri Dictionary*, Mashhad: Publication of Mashhad University.
- Pourdavoud, E. (2001). *Ancient Iran Dictionary, Ancient Iran Dictionary*, 2nd edition. Tehran: Asatir.
- Taghavi, M. (1997), *Investigating Animal Fictions until 10th Century in Persian Literature*, Tehran: Rozane Publication.
- Kheyrie, B. (2005), *The Role of Animals in Mathnawi Fictions*, 1st edition. Tehran: Farhang Maktoub
- Zarrinkoob, A. (1958), *With Hilla Caravan, with Hilla Caravan*, Tehran: Javidan.
- Chevalier, J. & Alain, G. (2008), *Symbols' Dictionary*, Translated by Soodabe Fazaeli, Tehran: Jeyhoun.
- Tusi, K. (1996), *Nasirean Ethics, 8th edition*. Tehran: Elmiye Eslamiye Publication.
- Abdollahi, M. (2002), *Animals' Dictionary in Persian Literature*, Volume 2. Tehran: Pazhoohande.
- Ghayelan, M. (1999), *Bolbol, Encyclopedia of the World of Islam*, No. 3, pp 731-738.
- Kazzazi, M.J. (2006), *Ancient letter*, 1st edition, Tehran: Samt.
- Cooper, J.C, (2001), *The pictorial culture of traditional symbols*, translated by Malihe Karbasian, 2nd edition. Tehran: Farshad.
- Cooper, J.C, (2013), *An illustrated Encyclopedia of Traditional Symbols*, translated by Roghayye Behzadi, 1st edition. Tehran: Elmi.
- Yahaghi, M.J.(2007), *Dictionary of Mythology and Tales in Persian Literature*, Tehran: Dictionary.
- Mosafa, M. (2011). *The Position of Home Country, Freedom, Law, and KNOWLEDGE IN Adib's Poem. Didactic Research and the Richness of Persian Language and Literature*. No. 8. Pp 207-232.
- Maskoub, Sh. (1992). *Words on the Culture of Iran*. 1st edition. Tehran: Cheshm va Cheragh Publication.
- Damiri, K. (2007). *Life of Animals*. 2th edition. Qom: zelghorba.
- Abdollahi, M. (2002). *Animal Dictionary in Persian Literature*. 1st edition. Tehran: Pazhoohande.